

Maktabgacha 4-5 yoshdagi bolalarning xotirasini ertaklari vositasida o'rganish usullari

Fozilova Odina Nabiyevna –
Farg'ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: abobakirovaodinaxon3@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0823-704X>

Annotatsiya. maqolada 4-5 yoshli bolalarning xotira ko'nikmalarini o'zbek xalq ertaklari vositasida kompleks diagnostika qilishga mo'ljallangan mezonlar, topshiriqlar va baholash deskriptorlarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, kontent-tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik modellash va diagnostik topshiriqlarni konstruksiyalash metodlaridan foydalanildi. Folklor materialini tanlashda ertakning o'zbek xalq folkloriga mansubligi, 4-5 yoshga mosligi, syujetning qisqa va mantiqiy izchilligi, obrazlarning aniqligi, takroriy birliklarning mavjudligi hamda visual-verbal topshiriqqa transformatsiya qilish imkoniyati hisobga olindi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, 4-5 yosh, kognitiv ko'nikmalar, xotira, o'zbek xalq ertaklari, semantik xotira, obrazli xotira, ketma-ket xotira, kechiktirilgan esga tushirish, diagnostika, baholash deskriptori.

Методы тренировки памяти у детей дошкольного возраста 4-5 лет с помощью сказок

Аннотация. Цель статьи – разработка критериев, заданий и оценочных дескрипторов для комплексной диагностики навыков памяти у детей 4-5 лет на основе узбекских народных сказок. В исследовании использованы методы теоретического анализа, контент-анализа, сравнительного анализа, педагогического моделирования и построения диагностических заданий. При отборе фольклорного материала учитывались принадлежность сказки к узбекскому народному фольклору, ее пригодность для детей 4-5 лет, краткость и логическая последовательность сюжета, ясность образов, наличие повторяющихся элементов и возможность трансформации в визуально-вербальное задание.

Ключевые слова: дошкольное образование, дети 4-5 лет, когнитивные навыки, память, узбекские народные сказки, семантическая память, образная память, последовательная память, отсроченное воспроизведение, диагностика, дескриптор оценивания.

Methods of training the memory of 4-5 year-old preschool children through fairy tales

Annotation. *The article aims to develop criteria, tasks and assessment descriptors for comprehensive diagnostics of memory skills of 4-5 year old children using Uzbek folk tales. The research used the methods of theoretical analysis, content analysis, comparative analysis, pedagogical modeling and construction of diagnostic tasks. When selecting folklore material, the fairy tale's belonging to Uzbek folk folklore, its suitability for 4-5 years of age, the brevity and logical consistency of the plot, the clarity of images, the presence of repeated units and the possibility of transformation into a visual-verbal task were taken into account.*

Keywords: *preschool education, 4-5 year old children, cognitive skills, memory, Uzbek folk tales, semantic memory, image based memory, sequential memory, delayed recall, diagnostics, scoring descriptor.*

KIRISH

Maktabgacha yosh davrida xotira bolaning idrok, diqqat, tafakkur, nutq va xayol bilan uzviy aloqada rivojlanadigan asosiy kognitiv jarayonlardan biridir. 4-5 yoshda bola voqea va obrazlarni nafaqat tanib olish, balki ularni ma'lum tartibda qayta tiklash, kattalar savoli asosida mazmuniy birliklarni esga tushirish va tanish vaziyatni nutqiy ifodalash tajribasini egallay boshlaydi. Shu bois mazkur yosh guruhida xotirani baholash faqat nechta so'z yoki rasm eslab qolingani hisoblash bilan cheklanmasdan, materialning qanday kodlangani va qanday shaklda qayta tiklanishini ham qamrab olishi zarur. A.Diamond ijro funksiyalarining asosiy komponentlari sifatida ishchi xotira, tormozlovchi nazorat va kognitiv moslashuvchanlikni ajratadi [1]. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan hikoya asosida tashkil etilgan zamonaviy tadqiqotlarda semantik va gipotezaga yo'naltirilgan savollar, takroriy naqshlar, seriyalash, vaqt ketma-ketligini tartiblash hamda hikoyani qayta aytish kabi topshiriqlardan foydalanilishi kuzatiladi [2]. Bu yondashuvlar xotirani izolyatsiyalangan mexanik jarayon sifatida emas, balki mazmunni tushunish, ketma ketlikni saqlash va qayta tashkil etish bilan bog'liq faol kognitiv jarayon sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

O'zbek bolalar folklori, xususan xalq ertaklari, mazmunning obrazlilik, syujetning voqeaviyligi, takroriy formulalar, qahramonlar harakatining sabab oqibat asosida bog'lanishi bilan maktabgacha yoshdagi bolalarning xotira jarayonlarini pedagogik vaziyatda kuzatish uchun qulay materialdir. Biroq ertakning folklor namunasi ekanligi uning avtomatik ravishda diagnostik materialga aylanishini anglatmaydi. Matn yoshga moslashtirilishi, topshiriqning maqsadi aniq belgilanishi, bolaning javobi esa oldindan ishlab chiqilgan deskriptor asosida baholanishi lozim. Muammo shundaki, amaliyotda ertakdan foydalanish ko'pincha "tingladi – qayta aytdi" sxemasi bilan chegaralanadi. Bunday yondashuv bolaning mazmunni qay darajada semantik saqlagani, qahramon obrazlarini eslab qolgani, voqealar ketma ketligini qayta qurgani, takroriy strukturani tiklagani yoki vaqt o'tgach mazmunni qayta esga tushira olganini differensial ko'rsatmaydi. Mazkur tadqiqotning maqsadi 4-5 yoshli bolalarning xotira ko'nikmalarini o'zbek xalq ertaklari vositasida kompleks baholashga mo'ljallangan mezonlar, diagnostik topshiriqlar va 0-1-2 ballik baholash deskriptorlarini nazariy–metodik jihatdan ishlab chiqishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Xotira diagnostikasini ertak asosida tashkil etishda bolaning hikoya mazmunini tushunishi bilan uni eslab qolishi o'rtasidagi aloqani hisobga olish zarur. Maktabgacha yoshdagi bolalar narmativini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda hikoyani rasmsiz tinglash, ketma-ket rasmlar yordamida tushunish va bitta murakkab rasm asosida mazmunni

tiklash kabi topshiriqlar qo'llanib, to'liq hamda qisman to'g'ri javoblar differensial ballangan [3]. Bu tajriba 0–1–2 ballik deskriptorli baholashning mazkur yosh guruhida metodik jihatdan qo'llanishi mumkinligini ko'rsatadi, biroq ushbu maqoladagi mezon va topshiriqlar o'zbek xalq ertaklari hamda dissertatsiya vazifalariga mos ravishda muallif tomonidan qayta konstruksiyalangan. Voqealar ketma–ketligini tiklash alohida ahamiyatga ega. Yosh bolalar voqealarni dastlab qabul qilgan tartibida qayta aytishga moyil bo'lishi, “birinchi” va “oxirgi” kabi kategorik vaqt birliklarini “oldin” va “keyin” kabi nisbiy atamalarga qaraganda osonroq anglashlari mumkinligi eksperimental tadqiqotlarda ko'rsatilgan [4]. Shu sababli 4–5 yosh uchun diagnostik yo'riqnomada murakkab vaqt terminlarini ko'paytirish o'rniga “avval – keyin – oxirida”, rasmni tartiblash va “qaysi voqea tushib qolgan?” kabi amaliy topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning metodologik bazasini nazariy tahlil, kontent–tahlil, qiyosiy tahlil, pedagogik modellashtirish hamda diagnostik topshiriqlarni konstruksiyalash tashkil etdi. Ertak materiallarini tanlashda olti asosiy talab belgilandi: 1) o'zbek xalq folkloriga mansubligining manba bilan tasdiqlanishi; 2) 4–5 yoshga mazmunan moslik; 3) syujetning qisqa va mantiqiy izchilligi; 4) qahramon va predmet obrazlarining aniqligi; 5) takroriy yoki ketma–ket strukturani ajratish imkoniyati; 6) matnni vizual, verbal va reproduktiv topshiriqqa transformatsiya qilish imkoniyati.

Diagnostik model besh mezon asosida qurildi: semantik–mazmuniy esda saqlash; obrazli mazmuniy esda saqlash; ketma–ket reproduktiv xotira; ritmik–takroriy xotira; kechiktirilgan qayta esga tushirish. Har bir mezon uchun uchta topshiriq ishlab chiqilib, jami 15 topshiriq shakllantirildi. Har bir topshiriq 0–2 ball oralig'ida baholanadi: 2 ball – vazifani mustaqil va mazmunan to'g'ri bajarish; 1 ball – qisman bajarish yoki pedagogik tayanch bilan to'g'ri javobga kelish; 0 ball – topshiriqni bajara olmaslik yoki mazmuniy jihatdan noto'g'ri javob. Maksimal umumiy natija 30 ballni tashkil etadi. Kechiktirilgan qayta esga tushirish topshiriqlarida barcha bolalar uchun bir xil vaqt oralig'ini qo'llash metodikaning standartlashtirilishi uchun muhim. Ishchi variantda 15–20 daqiqalik interval taklif etiladi; bu davrda bola ertakka aloqador bo'lmagan faoliyat bilan shug'ullanadi. Biroq intervalning yakuniy qiymati pilot sinovda bolalarning charchashi, guruh sharoiti va topshiriqlar davomiyligi hisobga olingan holda aniqlashtirilishi kerak.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy–metodik tahlil natijasida 4–5 yoshli bolalarning ertak materialini esda saqlashi yagona ko'rsatkich bilan emas, balki besh o'zaro bog'liq, ammo funksional jihatdan farqlanuvchi mezon orqali baholanishi lozimligi asoslandi. Mazkur mezonlar bolaning “ertakni aytib berishi”dan tashqari, mazmunni saqlash, obrazni tanish, voqealar tartibini tiklash, takroriy strukturani qayta yaratish va vaqt oralig'idan so'ng mazmunni esga tushirish xususiyatlarini qamrab oladi.

1-jadval.

4–5 yoshli bolalarning xotira ko'nikmalarini ertak vositasida diagnostika qilish modeli

Mezon	Topshiriqlar mazmuni	Folklor materiali (namuna)	Kuzatiladigan ko'rsatkich	Ball
Semantik–mazmuniy esda saqlash	Kim nima qildi? Nima uchun? Ertakni uch voqeada ayt	“Farosatsiz eshak”, “Bo'ri va echki”	Asosiy mazmuniy birlik, qahramon harakati va sabab–oqibatni eslash	0–6
Obrazli–mazmuniy esda saqlash	Qahramonni top Olmami, qovoqmi? Qahramon va harakatni moslashtir	“Bo'ri va echki”, “Farosatsiz eshak”, “Hiylagar bedana”	Qahramon, predmet va uning mazmundagi funksiyasini eslash	0–6
Ketma–ket reproduktiv xotira	Rasmlarni tartibla Qaysi voqea yo'q? Avval keyin oxirida	Qisqa syujetli ertak fragmentlari	Voqealarning mantiqiy va vaqt ketma–ketligini tiklash	0–6

Ritmik–takroriy xotira	Mendan keyin takrorla Tushib qolgan birlikni top Strukturani davom ettir	Takroriy formulali xalq ertagi fragmenti	Takroriy verbal struktura va birliklar tartibini saqlash	0–6
Kechiktirilgan qayta esga tushirish	Qaysi ertakni eslaysan? Rasm yordamida esla Ertakni davom ettir	Oldingi topshiriqlarda qo'llangan ertaklar	Vaqt oralig'idan so'ng mazmun, obraz va ketma–ketlikni qayta tiklash	0–6

Birinchi mezon – semantik–mazmuniy esda saqlash – bolaning ertakdagi asosiy mazmuniy birliklarni ajratishi va ularni sabab–oqibat bog'lanishida esga tushirishini baholaydi. Masalan, “Farosatsiz eshak” syujetida olma, qovoq, eshakning mulohazasi va olmaning boshiga tushishi o'zaro mazmuniy zanjir hosil qiladi. Diagnostik savol “Nima bo'ldi?” bilan cheklanmay, “Eshak nima uchun fikrini o'zgartirdi?” tarzida berilganda, bola voqeani eslash bilan birga saqlangan mazmuniy aloqani ham qayta tiklaydi. Bu ertak internetdagi ochiq manbada o'zbek xalq ertagi sifatida qayd etilgan [5]; dissertatsiyaning yakuniy variantida esa nashriy folklor to'plamidagi bibliografik nusxa bilan mustahkamlash maqsadga muvofiq.

Ikkinchi mezon – obrazli–mazmuniy esda saqlash – bolaning qahramon yoki predmetni shunchaki tanishini emas, balki uni ertakdagi harakati va vazifasi bilan bog'lab eslashini ko'zda tutadi. Shu sababli “rasmdan echkini top” vazifasi mustaqil holda yetarli diagnostik qiymat bermaydi; “ertakdagi qahramonni top va u nima qilganini ayt” shakli obraz va mazmunning birgalikda saqlanishini yaxshiroq ko'rsatadi. Vizual tayanchning qo'llanishi 4–5 yoshli bolalarda verbal yuklamani kamaytiradi va topshiriqning yoshga mosligini oshiradi.

Uchinchi mezon – ketma–ket reproduktiv xotira – ertak voqealarining tartibini saqlash va qayta qurishga qaratiladi. 2–4 yoshli bolalar bilan o'tkazilgan tadqiqotda voqealarni kodlangan tartibda qayta ishlash tendensiyasi hamda “first/last” tipidagi savollarning “before/after” savollariga nisbatan ayrim holatlarda osonroq bajarilishi aniqlangan [4]. Shu nuqtayi nazardan, 4–5 yosh uchun rasmlarni tartiblash, yetishmayotgan voqeani topish va “avval–keyin–oxirida” sxemasi metodik jihatdan aniqroq va bolaga tushunarliroq hisoblanadi.

To'rtinchi mezon – ritmik–takroriy xotira – folklorning takroriy formulalarga boy xususiyatidan kelib chiqadi. Bu mezonda har qanday ertakdan emas, aynan takroriy verbal birlik yoki kumulyativ tuzilishga ega ertak fragmentidan foydalanish talab qilinadi. Aks holda mezon nomi bilan diagnostik material o'rtasida konstrukt nomuvofiqligi yuzaga keladi. Topshiriqlar takrorlash, tushirib qoldirilgan birlikni tiklash va takroriy strukturani davom ettirish bosqichlarida tashkil etiladi. Mazkur mezon dissertatsiyaning folklor vositasiga xos diagnostik jihatini kuchaytiradi.

Beshinchi mezon – kechiktirilgan qayta esga tushirish – dastlabki qabuldan keyin ma'lum vaqt o'tgach mazmunning saqlanishini tekshiradi. Bu bosqichda yangi ertak berilmaydi; avvalgi material rasmi yoki rasmsiz signal orqali qayta faollashtiriladi. Bir topshiriqda bola qahramon va ikki asosiy voqeani mustaqil aytadi, ikkinchisida bitta tayanch rasm yordamida mazmunni tiklaydi, uchinchisida esa tarbiyachi ertak boshlanishini eslatib, davom ettirishni so'raydi. Shu tariqa erkin esga tushirish, signal asosidagi esga tushirish va ketma–ket davom ettirish shakllari farqlanadi.

Baholash tizimining 0–1–2 ballik tuzilishi bolalarning javobini “to'g'ri/noto'g'ri” dixotomiyasidan ko'ra nozikroq qayd etish imkonini beradi. Narrativ tushunishni baholash bo'yicha tadqiqotlarda ham to'liq javobga ikki, qisman javobga bir ball berish amaliyoti qo'llangan [3]. Biroq mazkur maqoladagi deskriptorlar bevosita o'sha instrumentdan ko'chirilmagan; ular o'zbek xalq ertaklari asosidagi besh mezonli model uchun qayta ishlab chiqilgan. Diagnostikaning umumiy algoritmi “tinglash → mazmunni eslash → obrazni tiklash → ketma–ketlikni qayta qurish → takroriy strukturani tiklash → kechiktirilgan qayta

esga tushirish" tarzida ifodalanadi. Ushbu algoritm xotirani mexanik yodlash bilan tenglashtirmaydi. Aksincha, folklor matnini semantik kodlash, vizual obraz bilan bog'lash, voqeaviy tartibni saqlash va vaqt oralig'idan keyin qayta faollashtirishni bir butun diagnostik tizimda kuzatishga imkon beradi.

Metodikaning hozirgi holati nazariy–metodik model hisoblanadi. Shu sababli 0–30 ball yig'indisini darhol "yuqori–o'rta–past" darajalarga qat'iy ajratish ilmiy jihatdan shoshilinch bo'ladi. Daraja chegaralarini pilot tadqiqotdan keyin empirik taqsimot, topshiriqlarning qiyinlik darajasi, ichki muvofiqlik va ekspert baholari asosida aniqlashtirish maqsadga muvofiq. Keyingi bosqichda mazmuniy validlik uchun maktabgacha ta'lim, bolalar psixologiyasi va folklorshunoslik bo'yicha ekspertlar jalb qilinishi; topshiriqlar yo'riqnomasi standartlashtirilishi; qayta test yoki parallel kuzatuv orqali ishonchlilik ko'rsatkichlari tekshirilishi zarur. Taklif etilgan instrument dissertatsiya mavzusidagi "metodikani takomillashtirish" vazifasi bilan bevosita bog'lanadi. Uning yangilik elementi ertakni umumiy rivojlantiruvchi vosita sifatida tavsiflashdan ko'ra, folklor materialini besh xotira mezoniga muvofiq differensial diagnostik topshiriqqa aylantirishda namoyon bo'ladi.

XULOSA

4–5 yoshli bolalarning xotira ko'nikmalarini o'zbek xalq ertaklari vositasida diagnostika qilish uchun mazmun, obraz, ketma–ketlik, takroriy struktura va kechiktirilgan qayta esga tushirishni alohida baholaydigan kompleks yondashuv zarur. Tadqiqot natijasida semantik–mazmuniy esda saqlash, obrazli–mazmuniy esda saqlash, ketma–ket reproduktiv xotira, ritmik–takroriy xotira va kechiktirilgan qayta esga tushirishdan iborat besh mezonli model shakllantirildi. Har bir mezon uchun uchta topshiriqdan iborat 15 topshiriqli diagnostik instrument va 0–1–2 ballik baholash deskriptorlari taklif etildi..

Taklif etilgan metodika tajriba–sinovdan oldingi nazariy model bo'lib, uning samaradorligi, validligi va ishonchliligi empirik tekshiruvdan o'tkazilishi zarur. Pilot bosqich natijalari asosida topshiriqlar murakkabligi, vaqt oralig'i, ball chegaralari va daraja deskriptorlari aniqlashtirilishi lozim. Shu shart bajarilganda mazkur instrument dissertatsiya doirasida folklor vositasida kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish metodikasining diagnostik komponenti sifatida qo'llanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Diamond A. Executive Functions // Annual Review of Psychology. – 2013.
2. Traverso L., Viterbori P., Usai M.C. et al. Supporting preschoolers' cognitive development: short– and mid–term effects of fluid reasoning, visuospatial, and motor training // Developmental Science. – 2022.
3. Nicolopoulou A., Cortina K.S., Ilgaz H., Cates C.B., de Sá A.B. Using a narrative– and play–based activity to promote low–income preschoolers' oral language, emergent literacy, and social competence // Early Childhood Research Quarterly. – 2015.
4. Klemfuss J.Z., Olaguez A.P. Order of Encoding Predicts Young Children's Responses to Sequencing Questions // Journal of Cognition and Development. – 2020.
5. Farosatsiz eshak: o'zbek xalq ertagi. Elektron folklor matni. – 2021. (Dissertatsiyaning yakuniy bibliografiyasida nashriy folklor to'plamidagi varianti bilan almashtirish tavsiya etiladi).
6. Safarov O. O'zbek bolalar adabiyoti va folklori. – Buxoro, 2007.
7. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi: darslik. – Toshkent: Musiqa, 2010.
8. Musuloğlu B.N., Sezgin E. TRT Çocuk Şarkılarının MEB Okul Öncesi Eğitim Programı Kazanımlarına Uygunluğunun İncelenmesi // Temel Eğitim. – 2024. – №22. – P. 19–35. DOI: 10.52105/temelegitim.22.2. (TRT bolalar qo'shiqlarining maktabgacha ta'lim dasturi natijalariga mosligini o'rganish).